
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

*Набока С.
(м. Київ)*

ОСОБЛИВОСТІ І ПРОБЛЕМИ ПЕРЕБІГУ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 Р. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА РОЛЬ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ У ЦИХ ПРОЦЕСАХ

Сучасне українське суспільство живе в складний, непростий час корінної зміни політичних, соціальних, ідеологічних, економічних, духовних основ життя. Такі періоди в історії розвитку суспільства звичайно називають «перехідними». «Періоди реформ», що торкалися життя нашого народу завжди проходили болісно і мали неоднозначні наслідки. Тому аналізуючи такі події, зокрема хід і результати селянської реформи 1861 р. саме в Україні з її специфічними умовами, ми зможемо з більшою чи меншою мірою вірогідності прогнозувати наслідки тієї чи іншої соціальної зміни, чи закону, які запроваджуються зараз; можемо використовуючи досвід попередників запобігти помилок і негативних наслідків.

Вивчення різних аспектів реформи 1861 р. є досить актуальним для сьогодення, з огляду на те, що зараз в Україні є досить болючими питання щодо земельної власності (закони про землю викликають у суспільстві гарячі суперечки і сприймаються далеко неоднозначно); у процесі становлення знаходиться юридична база, котра повинна забезпечувати і оформляти нові соціальні відносини, потрібно створювати нові взаємозв'язки між владою і селянином.

Потрібно сказати, що вивченням різних аспектів цієї проблематики багато займалися такі видатні вчені як В.П. Теплицький [1], В.А. Бондаревський [2], проте вони головний акцент у своїх дослідженнях роблять на огляді соціальних, економічних чи адміністративно-організаційних сторін реформи 1861 р. Роль же мирових посередників у реформаційних процесах, особливо на Правобережній Україні, залишається в багатьох відношеннях недостатньо висвітленою.

Варто відзначити, що політичні, соціальні, національні, економічні, історичні, кліматично-географічні фактори, котрі були притаманні українському правобережному регіону, наклали певний відбиток на особливості перебігу і результати реформаційних процесів на цих землях.

Намагаючись укріпитись і зміцнити свій вплив у краї, де поміщики були переважно польського походження і католицького віросповідання, а селяни православні українці, царський уряд використовуючи давній національний, релігійний і соціальний антагонізм між ними, прагнув рядом економічних і соціальних заходів прихилити до себе «просто

населення», в той же час послаблюючи польські позиції в цьому краї [3]. Зважаючи на господарську кризу 1862 р. багато польських поміщиків віддавали свої маєтки в заставу і не могли потім викупити їх, оскільки умови угод були для них важкі. До того ж політично неблагоннадійним полякам відрізали приватний кредит, а криза збуту і торгівлі в ці роки також підривало їх фінансові можливості [4]. Українські селяни користуючись невдачею польського повстання 1863 р. і зважаючи на лояльність царського уряду до них перестали в тому році виконувати повинності на польських панів [5].

Після розгрому повстання у багатьох поміщиків маєтки були конфісковані на користь держави. Уряд ініціював перевірку вже укладених (в основному мировими посередниками поляками) уставних грамот між селянами і поміщиками [6]. Враховуючи місцеву політичну ситуацію і «польське питання», що було гострим у цей час, преса викривала несправедливості, що робилися при проведенні селянської реформи саме у цьому регіоні: «Взагалі селяни повсюдно скаржаться на свавілля, яке було допущене колишніми посередниками, що виявлялось у несправедливому оцінюванні землі, у примусовому укладанні уставних грамот та інших договорів» [7]. Ім'я і статус мирового посередника діями поляків було сильно дискредитовано. Тому призначалися нові мирові посередники з росіян (до того ж в основному не з маєтних), котрі намагалися якомога повніше захистити інтереси «православних селян від польських панів-католиків» [8].

Для того, щоб повніше зрозуміти проблеми впровадження положень реформи і її наслідки для селянства Правобережної України, варто відзначити велику роль інституту мирових посередників у проведенні реформаційних перетворень. Значення цієї структури було дуже важливим, оскільки саме мирові посередники були одночасно і тими, хто впроваджує реформаційні положення «згори» і в той же час повинні були виступати в ролі безсторонніх «третейських суддів» у справах селян з поміщиками чи з адміністрацією. При багатьох недоліках реформи, зважаючи на всі недосконалість і непродуманість її положень, непристосованість до конкретних умов саме роль мирових посередників була багато в чому визначальною для вирішення місцевих конкретних питань. До того ж треба відзначити, що влада наділяла посередників великими повноваженнями не лише у розв'язанні земельних суперечок, а й у створенні органів місцевого самоуправління і судочинства [9].

Важливість і «доленосність» у конкретних місцевих умовах ролі мирових посередників у вирішенні «земельних питань» видно зі ставлення самих селян до них. Вони намагалися забезпечити сіном, кіньми, приміщенням мирових посередників раніше ніж це зробить поміщик. Ось як це описав один із мирових посередників: «Селяни знали, що це вирішальна хвилина, що все від нас залежить і що якщо задобрить нас поміщик – все пропало. Кожний наш крок, кожний рух не могли схватись від них. Стоокій натовп зірко стеріг нас» [10]. У виборах в місцеві органи самоуправління і судочинства вплив мирових посередників теж був визначальним, хоча формально вони не повинні були в це втручатись [11].

Потрібно відзначити, що діяльність нових мирових посередників на Правобережній Україні мала позитивні наслідки, їх ініціативи стосовно захисту селянських інтересів багато в чому були враховані урядом (котрий звісно керувався власними політичними міркуваннями). Зрозуміло, що одним із найдраматичніших питань була земельна проблема. Головні положення реформи 19 лютого 1861 р. визначали розмір і якість наділів землі зазначаючи, що повинності за них не повинні бути більші за минулі. Проте місцеві положення часто збільшували повинності та їх сукупну ціну майже в два рази не

визначаючи однак розмір наділів. Протиріччя у юридичній базі використовувались поміщиками у власних інтересах для закабалення і обезземелення селян.

На цих болючих проблемах акцентували увагу мирові посередники. Один із них Ф. Самохін писав, що повинності місцевих селян вирости з 153 днів на рік з тяглих (ціною 28 карбованців 5 копійок) і 102 днів з піших (ціною 15 карбованців 30 копійок), до 338 днів з тяглих (ціною 50 карбованців 40 копійок) і до 144 днів з піших (ціною 21 карбованець 60 копійок), хоча розміри наділів були різні. Окрім того, селян змушували виконувати повинності, від яких вони взагалі звільнялися законом (будівельні роботи, вартування та інші). Посередник зазначає, що селян це жахає і саме тому вони противляться укладенню уставних грамот на таких умовах. Він пропонує зменшити розмір і ціну повинностей відповідно до інвентарних правил, оцінити реально якість і розміри наділів (оскільки за них селяни платять по завищеним розцінкам), крім того він пропонує зменшити викупні платежі з селян, бо вони просто розоряються [12].

Інший мировий посередник з Полісся, описуючи місцеві зловживання зазначає, що селянам виділяються пісчані і болотні ґрунти та й то урізані майже вдвічі, тому вони убожіють і продають ці землі. Дуже страждають вони і від черезсмузжя. Також, відзначає він, пасовища, косовища, ліси, вигони, толоки, ставки і луки повсюдно залишилися у власності поміщиків, що лягає важким тягарем на господарство селян і сильно збільшує їх залежність від поміщиків. Далі він робить такий висновок: «Неможливо забезпечити реальну свободу і незалежність селянина від поміщика до того часу поки не буде вирішене питання про випаси» [13]. Ці рекомендації мирових посередників були частково враховані урядом для економічного ослаблення польського землевладіння на Правобережжі.

30 липня 1863 р. був виданий закон, який встановлював обов'язковий викуп землі і знижку попередніх розмірів викупних платежів на 20% (а за додатковими постановами ще на 15%). Цим же законом було заборонено відрізати землю від селянських наділів і повернуто всі відібрані в них після інвентарного перепису 1848 р. землі з деяким додатковими прирізками. Внаслідок цього селянські наділи збільшились порівняно з 1861 р. на 24,8%, а порівняно з 1848 р. – на 4,4% [14]. Крім того, в західних губерніях частково були наділені землею з загального фонду, що перебував у віданні держави, безземельні селяни [15]. Також, на відміну від інших губерній, на Правобережжі за указом 1864 р. в усіх маєтках, де не було розверстки між поміщицькою і надільною землею, за селянами було визнано право користуватися сервітутами. У Київській і Подільській губерніях користувалися сервітутами 54% всіх селянських дворів, у Волинській – 71% [16]. А 16 травня 1867 р. був виданий наказ про проведення земельного устрою і селяни західних губерній (у тому числі трьох українських: Київської, Подільської та Волинської) переходили в розряд селян-власників [17].

Враховуючи вищезазначені обставини, потрібно відзначити, що саме на цих територіях умови звільнення селян були найсприятливіші, саме тут проведення реформаційних процесів було найбільш повне, передове, «капіталістичніше». Але навіть тут яскраво виявлялись протиріччя реформи, суперечливість її положень, недоліки, непристосованість до конкретних умов губерній з їх специфікою, нарешті непродуманість її наслідків – всі ці проблеми ясно проглядаються в кореспонденціях з місць, які іноді присилали безпосередні учасники подій, що впроваджували положення реформи в життя.

Наприклад, мирові посередники часто повідомляли, що перевід селян (у великій мірі) на виплату відробітків, податків, викупних платежів у грошовому еквіваленті при всій

непомірності цього тягаря, а також неможливості ними за браком часу, відстаней і поганих доріг збувати надлишки своєї сільськогосподарської продукції (навіть, коли вони були в наявності) призводило до нестачі грошової готівки у селян [18]. Це породжувало спекуляції та лихварство і призводило врешті решт їх до розорення. Ось як це змальовує мировий посередник: «Навіть якщо є надлишковий хліб, селянин не може його продати – а гроші потрібні на коня, на викупні платежі і йде він до єврея чи до поміщика. Борги, залежність, зубожіння і він стає залежним від єврея чи від поміщика» [19].

Адміністративні заборони лихварства не давали позитивних результатів. Проте саме мирові посередники знаючи місцеві умови, бачачи проблеми впровадження реформи в життя так би мовити зсередини, виявляючи перепони і недоладності що заважають їй, пропонували конкретні заходи для поліпшення і виправлення ситуації. У вищенаведеному випадку вони пропонують знизити ціну викупної землі, створити селянські банки з дешевим кредитом, які надаватимуть вигідні позики селянам чим допоможуть їм уникнути розорення і підняти господарство. Один із мирових посередників, що працював у Подільській губернії, спільно з селянською громадою навіть організував таку допоміжну касу дешевого кредиту, котра успішно функціонувала і ефективно допомагала селянам [20].

Гальмувало і викривлювало проведення реформи засилля бюрократизму не лише у вищих, а й у нижчих інстанціях та ланках управління. За повідомленнями мирових посередників багато непотрібних формальностей, (запити в губернські по селянським справам присутствія, в поліцію, в казенну палату та інші) породжувало тяганину у вирішенні селянських справ, ускладнені зловживаннями, що лягали додатковим тягарем на селян [21].

Погіршувало ситуацію для селян і безконтрольне свавілля урядовців, яке завжди мало повну владу над безправними селянами, а при проведенні половинчатої реформи «згори» роль «начальства» ще більше зросла, зважаючи на те, що все в більшій мірі все більша кількість селян вступала в безпосередні відносини з державою, а не з поміщиком. Ця залежність від державних посадовців мала негативні наслідки і в суто економічному аспекті: чиновник, ісправник, пристав, становий, судовий слідчий завжди могли вимагати коней та підводи і майже ніколи не платили за це користуючись страхом і залежністю селян. Відрив від роботи селянських коней, особливо в гарячу пору року, розорив селян. Мирові посередники розуміючи неможливість при юридичній і правовій нерівності станів, і адміністративній залежності селян від урядовців запобігти цим зловживанням пропонували організувати кінні пошти при волостях, і тим зменшити тягарі селян [22].

Проте розглядаючи аспекти реформаційних процесів в економічній, соціальній чи політичній площині, варто зазначити, що проблеми реформи не обмежувались соціально-економічними причинами чи організаційними прорахунками. Сприйняття селянами економічних, адміністративних, юридичних нововведень у більшості випадків зовсім не збігалось з тими поняттями про реформу, які панували серед освічених верств населення. Ті чиновники, що безпосередньо впроваджували положення реформи в селах перші стикалися з непорозуміннями, котрі пояснювалися не лише «накладками», суперечностями і недоскональностями положень реформи, зловживаннями начальства чи неосвіченістю населення. Це відбувалось тому, що нововведення були впроваджені безпосередньо адміністративним шляхом винятково «згори», а не були, хоча б частково підготовлені «знизу».

Наприклад, суттєво відрізнялось розуміння селянами і тими, хто запроваджував положення реформи значення викупних платежів і розміри наділів. Хлібороби сприймали ці

виплати як плату за землю, а за «Положеннями» ціна їх в основному залежала від розмірів повинностей. Це часто призводило до непорозумінь і відмов селян платити [23]. Наділи землі селяни також сприймали не як виміряні ділянки, а як нарізки по дворам [24]. Подібна картина була не лише в «земельній» площині реформи. Приміром створення органів місцевого самоуправління (сільського, волосного управління та волосного суду) з виборами до них своїх представників (урядників, старост, суддів) селяни сприймали як створення ще одного начальницького органу повністю відчуженого від них, а своїх «виборних», як агентів адміністрації.

Ось як про такі явища написав мировий посередник з Полісся І. Сакович: «Селяни дивляться на виборних не як на виразників громадських інтересів, а як на відірваних від громади членів. Тому в більшості випадків обирають в управління і суди м'яких, слабовільних, тупих і нікчемних людей, щоб мати на них вплив» [25]. Траплялось часто, що вибирали ледарів чи навіть людей з кримінальним минулим мотивуючи тим, що цим людям не шкода свого часу, оскільки у них мало своїх справ і нема свого інтересу. Також мирові посередники відзначають, що вибрані волосні старшини переважно неграмотні, що призводить до того, що ними крутять писарі. Це призводило до зловживань і шахрайства з їх боку щодо громади на користь євреїв-орендарів, часто в результаті цих крутійств загострювались протиріччя селян з поміщиками [26]. Впровадження волосних судів теж відбувалось нелегко. Селянам ніхто не роз'яснював закони. Якщо їм не подобався вирок волосного суду (їх суду), вони скаржились мировому посереднику, чи іншому урядовцю.

Потрібно відзначити, що взаємовідносини поміщика і селян до реформ були багато в чому патріархальні. Поміщик часто сприймався як старший у сім'ї, як патріарх, котрий хоч і карає своїх домочадців, але й оберігає, піклується про них. Селяни в багатьох аспектах життя були позбавлені різних свобод і можливостей, проте в їх житті мало було невизначеностей, незвичних загроз і страхів. Ритм буття був звичний і налагоджений. Та й відносини всередині селянської общини не заохочували індивідуалізм, самостійність, підприємливість натомість культивувались згідливість, рівність, певна взаємодопомога. Община була в певному розумінні єдиним соціальним організмом.

Впровадження з реформою (хоча вона і не зруйнувала общини) деяких капіталістичних, ринкових елементів проходило дуже болісно, оскільки руйнувались традиційні суспільні відносини та норми і це призводило до конфліктів. Хоча разом з тим потрібно відмітити, що в Україні общинні стереотипи були все ж таки набагато слабкіші ніж у центральних губерніях Росії, це відзначають у своїх листах мирові посередники: «Ідей про цілісність общинної землі, кругову поруку і переділи полів у місцевих селян немає» [27].

Різниця між російськими і українськими селянами виявлялась і у ставленні до продажу землі. Росіяни звичайно залишали це на волю пана, українці покладалися на себе [28]. Ці відмінності були відбиті і в специфіці проведення реформи на Україні. Подвірні ділянки корінного і додаткового наділу закріплювались за окремими селянськими господарствами, общинний переділ і кругова порука тут практикувались мало. Нарешті платежі встановлювались окремо з кожної ділянки і відповідно до прибутку з неї [29]. Проте незважаючи на більш високий господарський і соціальний розвиток українських селян впровадження реформаційних положень в цілому руйнували традиційні відносини, проходили болісно і сприймалась неоднозначно.

Підсумовуючи аналіз специфіки проведення селянської реформи на Правобережній Україні потрібно зазначити, що реформаційні процеси котрі відбувалися на цих землях були

більш глибокі, більш повні, ніж у більшості інших губерній Росії. Соціально-економічні умови звільнення селян Київської, Волинської і Подільської губерній були набагато кращими порівняно з умовами інших регіонів.

Таке становище обумовлювалось політичними (надаючи соціальні і економічні пільги православному селянству уряд послаблював польських землевласників), організаційними (мирові посередники росіяни використовували надані їм законом широкі можливості для захисту інтересів «православних селян»), та історичними й суспільно-культурними факторами (в українських селян, порівняно з російськими, слабо були розвинуті общинні стереотипи). Це відкривало ширші можливості для розвитку сучасного капіталістичного господарства. Разом з цим потрібно відзначити, що і на території цих губерній недоліки і проблеми реформи (відсутність кредитів для селян, побори і свавілля начальства та інші) призводили до розорення і обезземелення селян.

Половинчастість, неоднозначність, незавершеність, обмеженість проведеної реформи, невирішеність нею багатьох проблем згодом призведе до сумних наслідків у вигляді загострення економічної і соціальної кризи і врешті решт до революції. Такий перебіг і результат реформаційних процесів, обумовлювались не тільки політичними, економічними, адміністративно-організаційними чи навіть особистими чинниками (зокрема особою Олександра II), не лише тим, що самодержавство намагалось зберегти соціальну опору свого монархічного устрою – дворянство, і боялось різких змін і віддавало перевагу тактичним крокам і поступкам перед стратегічним вирішенням питань.

Недосконалість проведених реформ, значною мірою була зумовлена нерозумінням вищими «освіченими» верствами рівня суспільно-соціального розвитку основної маси населення, невідповідністю впроваджуваної адміністративним шляхом «зверху» реформаційної моделі та культурними і економічними реаліями країни. Цей аспект селянської реформи 1861 р. є недостатньо вивченим і потребує подальшого всебічного дослідження.

Використана література:

1. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. в аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 321.
2. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 128 с.
3. Історія Української РСР. – К., 1978. – Т. 3. – С. 259.
4. Известия и статьи местного значения // Киевлянин. – 1864. – № 3.
5. Там само. – № 55.
6. Там само. – № 3.
7. Там само. – № 9.
8. Там само. – № 2.
9. Бондаревський А.В. Вказ. праця. – С. 27.
10. Известия и статьи местного значения // Киевлянин. – 1864. – № 9.
11. Там само. – № 23.
12. Там само. – № 18.
13. Там само. – № 9.
14. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 110.
15. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 144.
16. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 111.
17. Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 2. – С. 434.
18. Известия и статьи местного значения // Киевлянин. – 1864. – № 11.
19. Там само. – № 50.
20. Там само.

21. Там само. – № 26.
22. Там само.
23. Там само. – № 10.
24. Там само. – № 33.
25. Там само.
26. Там само. – № 14.
27. Там само. – № 33.
28. Там само. – № 14.
29. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 125.

*Казьмирчук М.
(м. Київ)*

ЛОМБАРДИ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Розвиток ринкових відносин в сучасній Українській державі дуже тісно пов'язаний зі становленням фінансово-кредитної системи, що є запорукою швидких позитивних зрушень в економіці. Виникає нагальна потреба у вивченні витоків кредитної справи в Україні.

Історія ломбардів в Україні досі залишається недослідженою. Єдиний огляд історії Київського міського ломбарду вийшов ще до революції у 1915 р. [1]. Для вивчення цього питання є достатня джерельна база. Відповідно, є достатні підстави для ґрунтовного дослідження історії ломбардів в Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. Тому завдання дослідження полягає у вивченні соціально-економічної ролі ломбардів в житті українського суспільства. Мета статті обумовлює наступне завдання: визначити соціальну функцію ломбардів в Україні на межі ХІХ – початку ХХ ст.

На зламі ХІХ–ХХ ст. в українських землях яскраво проявлявся промислово-технічний розвиток суспільства, що нагально вимагав вдосконалення міського господарства, зокрема каналізаційного, електричного, транспортного, будівництва доріг, житла, громадських будинків та інших його напрямків. Процес виробництва товарів та продуктів прискорював розвиток соціальних стосунків, які, в свою чергу, вели до демографічних змін в містах, де почали виникати ломбарди. Це був найголовніший чинник, що впливав на розвиток системи закладних установ. Не менш важливим фактором, обумовленим розширенням груп міського та сільського населення, що визначив розвиток соціалізації цих закладів, була їх залежність від фінансового стану окремої сім'ї, який спонукав їх звертатися до послуг ломбардів та інших фінансових установ. Ломбарди, на думку О.Щеславцева, стають кредитними установами, в яких основний напрямок діяльності зосереджується навколо соціально-економічної сфери, оскільки забезпечує позики маломайновому населенню країни [2].

Зростаюча кількість мешканців міст, призвела до збільшення напливу поденників в їх інфраструктуру. Про це свідчать статистичні данні. Так, у м. Києві на 1 січня 1910 р. проживало: дворян – 38467, духовенства білого – 1037, чорного – 2280, міських станів (почесних і спадкових громадян – 29437, купців трьох гільдій – 11658, міщан – 207978, цехових – 824) – 249073, сільських станів (селян – 129732, колоністів – 207, євреїв-землеробів – 313) – 130252, військових і тих, хто був у відставці та їх сімей – 15331. А всього